

Alex Bakker, *Transgender in Nederland: een buitengewone geschiedenis.*

Boom uitgevers, Amsterdam 2018. ISBN 9789089536228, 288 pag., €24,90.

In zijn boek beschrijft de auteur de geschiedenis van de transgender-emancipatie in Nederland. Aan de hand van uiteenzettingen over de rol en de activiteiten van bevlogen transgenders, artsen, psychiaters, maatschappelijk werkers, wetenschappers, journalisten en politici laat Bakker zien hoe medische, juridische en maatschappelijk ontwikkelingen de genderexpressie en bewegingsruimte van transgenders vanaf de jaren 1950 in Nederland hebben gefaciliteerd. Zo zien we hoe transgenders aanvankelijk veelal werden bejegend als gestoord of pervers, maar door de decennia heen in toenemende mate werden ondersteund in hun eigenheid en erkenning vonden als inspirerende mensen die zichzelf kunnen zijn.

Bakker – historicus en ervaringsdeskundige – schetst hiermee een beeld van wat hij de buitengewone staat van dienst van Nederland noemt. Buitengewoon, gezien de voortrekkersrol en voorbeeldfunctie die Nederland op dit gebied door de tijd heen heeft ingenomen. Werden de jaren 1950 en 1960 nog gekenmerkt door een moeizame start en door een negatief advies van de gezondheidsraad (transgenders leden aan wanen en moesten in therapie), het keerpunt in de transgenderemancipatie lag volgens Bakker in de jaren 1970, toen – na een intensieve lobby van artsen en andere pleitbezorgers – transgenderzorg in de standaardgezondheidszorg kwam. Interessant is hierin Bakkers beschrijving van de rol van het VU-ziekenhuis. Gezien haar protestants-christelijke achtergrond en degelijke en integere imago was de betrokkenheid van dit ziekenhuis cruciaal voor de legitimering en ontwikkeling van transgenderzorg in Nederland. Compassie was hierbij het sleutelwoord. Een betrokken plastisch chirurg, dr. Freek Bouwman, wist de medisch-ethische commissie van het VU-ziekenhuis in 1976 te overtuigen dat transgenders vanuit het motto van de VU – de geneeskunde als dienaars van de barmhartigheid

– moesten worden geholpen. Maar niet alleen het VU-ziekenhuis brak op basis van haar levensbeschouwelijke achtergrond een lans voor transgenders in Nederland. Bakker laat bijvoorbeeld ook zien hoe ds. Hans Visser van de Pauluskerk uit Rotterdam, bekend om zijn taboedoorbrekende opvattingen en optreden, zich in de jaren 1980 sterk maakte voor de erkenning van transgenders in de kerk. In zijn preken en kerkelijk netwerk maakte ds. Visser de pijn en het lijden van transgenders bespreekbaar. Hij vond steeds meer kerkelijke bondgenoten in zijn strijd om transgenders te accepteren en te laten horen ‘dat God hen niet laat barsten en stikken in hun ellende en dat er medemensen zijn die aan hun zijde staan’ (p. 185).

Bakkers historische betoog is uitermate boeiend en informatief. Maar het zijn de her en der gepresenteerde persoonlijke geschiedenissen die de (noodzaak van de) buitengewone emancipatie van transgenders in Nederland invoelbaar maken. We maken kennis met krachtige mensen die alles op alles moesten zetten om te kunnen zijn wie ze zijn. Voor wie de nood soms zo hoog was dat ze niet verder konden, maar die zichzelf – al dan niet na een fysieke transitie – toch hebben weten te vinden. Mensen voor wie een positief antwoord op de vraag ‘mag ik zijn wie ik ben?’ niet altijd voor de hand ligt, maar die boven alles gezien en erkend willen worden zoals ze zijn. Door henzelf en door de ander. Het zijn deze verhalen die duidelijk maken hoe nijpend de situatie kan zijn. Ook nu nog. Recent onderzoek toont aan dat transgenders in Nederland nog steeds te maken hebben met vooroordelen en discriminatie, met fysiek en verbaal geweld en met lange wachttijden voor medische zorg. Bakker geeft in zijn slotwoord aan dat – ondanks alle verworvenheden – het eigen lichaam en de bijbehorende sekserol voor individuele transgenders nog altijd kunnen aanvoelen als een gevangenis: ‘En dan heb je hulp van buitenaf nodig om de celdeur te openen’ (p. 274).

Bakker eindigt hiermee zijn boek, met wat voelt als een opdracht. Om te begrijpen hoe ‘de celdeur van buitenaf’ kan worden geopend, is specifieke kennis over de persoonlijke beleving van

transgenders nodig. Ook voor geestelijk verzorgers. Alex Bakkers boek is hiertoe een goed begin. Daarnaast is compassie voor en acceptatie van transgenders in religieuze kringen nog altijd niet vanzelfsprekend. Geestelijk verzorgers kunnen bij uitstek laten zien dat er medemensen zijn die aan hun zijde staan.

Lenneke Post, onderzoeker bij de dienst geestelijke verzorging van Amsterdam UMC, locatie VUmc

Gerard van den Boomen, **Miljarden malen klopte mijn hart.**

Uitgeverij Skandalon, Middelburg 2018.
ISBN 9789492183651, 104 pag., €13,50.

De nieuwste dichtbundel van Gerard van den Boomen (1922) oogt kloeker dan hij is. Wanneer je *Miljarden malen klopte mijn hart* openslaat, blijken alleen de rechterpagina's bedrukt te zijn met gedichten. De lezer krijgt geen 104 maar een krappe 44 pagina's aan poëzie voorgeschoteld. Het boekje lijkt daardoor het product van een welwillende amateurdrukker. Alleen de naam van de uitgeverij én de kwaliteit van de poëzie bewijzen dat schijn bedriegt.

Van den Boomen heeft als schrijver een lange staat van dienst. Hij werkte onder meer voor *de Volkskrant* en was een groot deel van zijn leven de drijvende kracht achter het weekblad *De Nieuwe Linie*. Op latere leeftijd kreeg hij landelijke bekendheid door de uitzendingen van Kruispunt over de zorg voor zijn echtgenote met dementie. Die uitzendingen zijn op DVD gezet en toegevoegd aan *Ik wil de kluts kwijt*, het persoonlijke relaas van zijn mantelzorg. Met het schrijven van poëzie begon Van den Boomen op jonge leeftijd, maar pas op zijn vijfenzeventigste verjaardag debuteerde hij met de bundel *Nacht barmhartig*, zachtmoedige gedachten die hij 's nachts schreef na een lange werkdag.

Miljarden malen klopte mijn hart lijkt op een afscheidsbundel van de inmiddels hoogbejaarde Van den Boomen. Zijn foto staat op het omslag: grijzend golvend haar, volle baard, een blik die

rechtstreeks de lezer aankijkt. Dezelfde foto staat in de bundel bij een poëtisch zelfportret: 'Gerardus heet ik/ naar mijn grootvader/ en een heilig Italiaans broederke,/ maar mijn naam is/ voorchristelijk Germaans (...)/ maar zo verbind ik in mijn naam/ een heidens en een rooms verleden/ voor altijd' (p. 101). Het is het enige gedicht dat geen haiku is, de oude Japanse versvorm die uit drie regels bestaat van – meestal – vijf, zeven en vijf lettergrepen en waarin Van den Boomen een meester is geworden. Denk bijvoorbeeld aan de Bijbelboeken Jesaja en Job die hij eerder in een haiku-vorm heeft gegoten.

Van oorsprong wordt een haiku gekoppeld aan een natuurbewering. Van den Boomen heeft deze strakke eis aan de inhoud losgelaten. In drie secties neemt hij de lezer mee op zijn levensreis naar het einde. In de eerste sectie, *Wie heeft mij bedacht?*, zien we de lichte kant van de dichter ('Het zuidenwindje/ speelt als een jonge meid met/ mijn witte haren', p. 11), samen optrekken met weemoedige herinneringen aan zijn overleden echtgenote ('Dag en nacht alleen,/ jij bent daarginds, wel dichtbij,/ maar onbereikbaar', p. 19). Deze sectie is als het leven van alledag. De dichter ziet een vriend paartje op een bank waarop hij (samen met zijn gestorven geliefde?) vaak zat en jaloezie steekt in zijn lijf. Of hij ziet een hond in het water springen en denkt: wat zou ik dat graag ook nog willen kunnen doen. Het is de zachte, berustende melancholie van afscheid nemen: van mensen, van een gezond, fit lichaam.

In de tweede sectie, *Waar strand ik?*, gaat een nieuwe deur open. Nu komt de eigen dood, het langverwachte eigen einde, concreet binnestappen: 'Goede dag, kanker,/ je hebt me dus gevonden,/ wees aardig voor me' (p. 45). Dan zijn er ook herinneringen aan een zoon die eerder gestorven is. Waarom hij, niet ik, zegt de dichter. De vraag waar wij als geestelijk verzorgers zo vaak in ons werk mee worden geconfronteerd, een vraag zonder hapklaar antwoord. In het laatste deel, *Vanwaar, waarom, waarheen?*, wordt de lichte toon losgelaten. Hier staat een mens met lege handen. Met als enige zekerheid de onzekerheid: 'Dan moet ik alleen/ die steile diepte ingaan/ zonder terugkeer' (p. 71). Een gelovig mens

met twijfel: 'Overkoepelt ons/ een onverschillig heela/ of een vadergod?' (p. 73).

Van den Boomen kiest geen grote woorden, formuleert geen ingewikkelde zinnen, neemt geen standpunt in, maar cirkelt in zijn haiku's rond het mysterie van het leven en de dood. Dat is de kracht van deze bundel; niet alles wordt gezegd. Als lezer luister je naar een oude, doorleefde stem van een wijs mens. Je mag met hem meemaken als hij, staande voor die drempel, reflecteert: 'Ook mijn leven kent/ geheimen die ik meesleep/ en blijf meeslepen' (p. 33). Vertel ik meer? Of, als lezer, wil ik meer horen? Laat de nieuwsgierigheid varen. Juist omdat Van den Boomen op deze wijze op de drempel blijft, wint zijn poëzie aan kracht.

Tot slot: collega René Rosmolen heeft de fotografie verzorgd van deze bundel. Een bescheiden keuze van vier portretfoto's van prachtige, oude mensen. De enige link met het werk van Van den Boomen is dat ook hun hart miljarden malen klopte, maar je zou elk portret toch ook een eigen gedicht gunnen.

Eric de Rooij, geestelijk verzorger Amsteling

Daniël Muller en Erwin Kamp (red.), **Moral Injury. Verborgene littekens van het innerlijke strijdveld.**

Uitgeverij Eburon, Delft 2018.
ISBN 9789463011839, 120 pag., €20,00.

'Voel ik me schuldig?' vraagt Srebrenica-veteraan Stephan zich af. 'Je kan duizend keer tegen mij zeggen, "ja, je kon er niks aan doen", maar ik stond er wel. We konden, deden niks. Daar sta je dan met je hele opleiding die je in praktijk wilt brengen, en toen het erop aankwam konden we, mochten we, helemaal niks. [Korte stilte.] En we hadden die mensen niet kunnen redden, ik maak me geen illusies. Met 300 man tegen 6000. Hadden ze maar luchtsteun gegeven. Als er meer mensen waren gesneuveld, hadden ze eerder ingegrepen. Dan waren er meer mensen gered, en wij hadden een heel ander verhaal thuis gehad.'

Niet iedereen kan leven met de herinneringen aan dit soort moreel ontwrichtende ervaringen. Sommige mensen ervaren daardoor belemmeringen in het normale functioneren. In *Moral Injury* hebben de redacteuren een aantal teksten verzameld om dit in het Nederlands taalgebied meer onder de aandacht te brengen. De met praktijkverhalen geïllustreerde artikelen zijn geschreven naar aanleiding van een symposium over het onderwerp.

Moral injury is een verstoring van het morele zelfbeeld en/of wereldbeeld dat kan optreden na het meemaken van een heftige gebeurtenis. De verschijnselen lijken gedeeltelijk op de verschijnselen die horen bij PTSS (Post Traumatisch Stress Syndroom). Het onderscheid tussen beide is ook meteen een van de onderwerpen van het boek. In de VS is het begrip *moral injury* al enige decennia ingeburgerd, aanvankelijk vanuit het werk met Vietnamveteranen.

Na een inleiding en twee uitgewerkte persoonlijke verhalen volgt het meest uitgebreide artikel van het boek. Marien Lievaart en Jan Rodenburg (beide werkzaam bij Instituut voor Psychologie, Erasmus Universiteit Rotterdam) beschrijven *moral injury* hierin vanuit een klinisch perspectief. *Moral injury* heeft deels dezelfde verschijnselen als PTSS, zoals boosheid, depressie, slapeloosheid en nachtmerries. Er zijn ook verschillen. Mensen die lijden aan PTSS hebben meer angstgerelateerde klachten zoals flashbacks en hyper-alert zijn; mensen met *moral injury* meer schuldgerelateerde klachten zoals spijt, schaamte en gewetensconflicten. In tegenstelling tot PTSS is *moral injury* geen psychiatrische ziekte. Het vraagt dus een andere aanpak. Een substantieel deel van de veteranen met uitzending-gerelateerde klachten (30-50%) reageert dan ook nauwelijks op de aangeboden behandeling, die gebaseerd is op methoden die zich alleen voor PTSS hebben bewezen. Aandacht voor *moral injury* lijkt hier de juiste weg. Maar hoe mensen met *moral injury* dan wél geholpen moeten worden wordt in het artikel, evenals in de rest van het boek niet heel duidelijk. Wel worden er hier en elders verschillende aanzetten toe besproken.

In de bijdrage van filosoof Daniël Muller wordt gepleit voor het gebruik van de deugdenethiek als manier van kijken naar ethische dilemma's van militairen. Hij introduceert daarbij de begrippen *Moral Luck* en *Dirty Hands* om sommige morele dilemma's in oorlogssituaties te kunnen duiden.

Cultureel antropoloog Tine Molendijk betreft in haar bijdrage de erkenning achteraf als factor bij het ontstaan van *moral injury*. Het dominante maatschappelijke verhaal over een uitzending is over het algemeen anders dan hoe de militair het zelf beleefd heeft. Wat het extra complex maakt, is dat militairen ook zélf in tegenstrijdige termen op hun uitzending terugkijken. Zo hebben ze bijvoorbeeld wel goede dingen gedaan, maar ook zijn er ondanks hun aanwezigheid veel burgers omgekomen.

In de laatste bijdrage pleit hoofdkrijgsmachtraadsman Erwin Kamp voor meer aandacht voor *moral injury* bij defensie, militairen en hulpverleners. Defensie zou preventief meer in de opleiding en begeleiding van militairen kunnen doen. Als *moral injury* meer bekend is bij militairen, kunnen ze de verschijnselen die zich bij hen voordoen misschien beter plaatsen. En hulpverleners kunnen met deze kennis militairen die terugkeren van een uitzending beter begeleiden. Er is naar Kamps mening blijvend onderzoek nodig om de beste hulp te kunnen bieden. Wel pleit hij ervoor om *moral injury* niet als de zoveelste psychische aandoening te behandelen, maar als iets dat het gevolg is van ervaringen die bij het leven horen en ook tot persoonlijke groei kunnen leiden. Hulp moet dan ook geen therapie zijn, maar begeleiding. Geestelijk verzorgers hebben hierin in zijn visie een taak.

Moral Injury is een goede inleiding op het onderwerp een geeft een indruk van de stand van zaken in Nederland. Ook laat het zien wat de morele dilemma's zijn waar teruggekeerde militairen mee kunnen zitten. De vele voorbeelden uit de praktijk en persoonlijke getuigenissen zijn verhelderend. Na het lezen van het boek blijft de aanpak van *moral injury*, of manier van begeleiden van iemand met een *moral injury*, nog een open vraag. Misschien geeft dat enerzijds de

stand van zaken van het vakgebied weer, maar de manier van begeleiden is ook erg persoonsafhankelijk en moeilijk in een algemene aanpak te beschrijven.

Voor geestelijk verzorgers die meer willen weten over *moral injury* geeft het boekje een goede, laagdrempelige inleiding met veel informatie over huidige kennis en inzichten. De meeste artikelen zijn voorzien van een literatuurlijst om verder te lezen. De focus ligt bij de militaire veteraan, maar de beschreven mechanismen zijn natuurlijk ook van toepassing in andere situaties waar mensen moreel ontwrichtende gebeurtenissen hebben meegemaakt.

Bas Bakker, aalmoezenier bij de Koninklijke Landmacht te Havelte

Paula Irik, Bette Westera (poëzie), Sylvia Weve (illustraties), **een beetje boos mag best**. Dementees, m/net poëzie.

Uitgeverij Elikser, Leeuwarden 2018.
ISBN 9789463650663, 96 pag., €15,00.

Irene Kruijssen, Paula Irik, Eline Hoorweg, **Scheurkalender Dementees 2019**.

Uitgeverij Elikser, Leeuwarden 2018.
ISBN 9789463650793, 371 pag., € 17,50.

Paula Irik zet zich al jaren in voor het 'verstaan' van de taal van mensen met dementie, het dementees. In deze taal, die krom staat van de verhaspelingen, zit levenswijsheid, zingeving en veel diepe kennis verborgen. Altijd recht uit het hart en vol betekenis. En niet te vergeten: vol humor! Een goede verstaander begrijpt wat de mens met dementie tussen de regels door zegt.

Het boekje *een beetje boos mag best* is een samenwerking tussen de auteurs (bewoners van het verpleeghuis waar Irik werkte), Irik die deze taal heeft opgetekend, dichteres Bette Westera, en kunstenaar Sylvia Weve. We lezen eerst steeds de letterlijke taal van de auteurs. Soms in kromme zinnen en onversneden plat Amster-

dams. Het schetst een beeld van Amsterdam van lang geleden: grote gezinnen, veel gezelligheid, straatschoffies, kleine dappere mensen die opgroeiden in de grote stad. Bette Westera vertaalt deze teksten in kleine gedichtjes. Deze zijn iets gestileerder opgeschreven, met respect voor de woorden van de mensen zelf. Doordat zij soms een enkele zin eruit haalt, of in haar gedichten net een ander perspectief inneemt, krijgt het dementees een diepere betekenis. De kwaliteit van de gedichten staat op zich, ook zonder het dementees ernaast. Kunstenaar Sylvia Weve heeft de teksten vertaald in beeldvorm. Dit geeft verdieping aan de gedichten en de teksten. De beeldverhalen zijn eigenzinnig en gedurfd, met veel kleur en zwarte lijnen. Het boekje wordt door de beeldverhalen rijker.

Door de multidisciplinaire aanpak is deze uitgave geschikt voor een groot publiek. Dat is de kracht van deze bundel. Deze manier van mensen met dementie 'verstaan' kost tijd, moeite en aandacht. Voor de geestelijk verzorger kan dit boek bijdragen aan een verdieping van het werken met mensen met dementie. Deze bundel sprankelt van de 'zachte kracht' van mensen met dementie, hun levenswijsheid en ervaringen. Persoonlijk spreekt me aan dat in deze uitgave het leed van deze mensen ontkend noch geëtaleerd wordt. Het is een bundel die veel verder gaat dan alle maatschappelijke discussies over aftakeling, verlies van autonomie en de discussie rondom dementie en euthanasie. In deze bundel is het hart van de mensen terug te

vinden. Irik leert ons met nieuwe oren te luisteren naar de verhalen, woorden, dat wat tussen de regels door gebeurt. Voor geestelijk verzorgers werkzaam in de ouderenzorg is het een belangrijk boekje. Het is geschikt voor meditatie, inspiratie en bezinning voor met mensen met dementie. Het is eveneens geschikt met het oog op scholingen of lezingen. Daarnaast kan het gezien worden als atlas voor de geestelijk verzorger om de weg te vinden in de wereld van deze mensen.

Warm aanbevolen is tevens de dementees scheurkalender die uitgegeven is op Wereld Alzheimerdag. Als inspiratie worden dagelijks letterlijke uitspraken van cliënten gepresenteerd. Stuk voor stuk pareltjes van uitspraken die ons als niet-sprekers van het dementees kunnen leren betere verstanders te worden.

De kritische noot bij deze bundel is dat te bescheiden van opzet en omvang is om in de grote maatschappelijke context van ouderenzorg de plaats te krijgen die hij verdient. Het dementees heeft een unieke plek te midden van alle literatuur over dementie en verdient het om verder onderzocht, uitgediept en behandeld te worden. Het zou de auteurs (de mensen met dementie zelf) recht doen als het niet blijft bij dit boekje, maar als het serieus vervolg kan krijgen in opleidingen en in het maatschappelijk debat.

Brechtje Hallo, geestelijk verzorger bij Zorgspectrum Het Zand in Zwolle